

УДК 349.3

Т.В. Мусіюк,
аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін
і трудового права імені професора О.І. Процевського
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
<https://orcid.org/0000-0002-0952-0307>

ТРАНСФОРМАЦІЯ В ТЕРМІНОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ: ВІД РАДЯНСЬКОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ ДО ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНОГО ПІДХОДУ

Анотація. У даній статті було використано комплексне дослідження та комплексний аналіз юридичного та лінгвістичного терміну «діти, позбавлені батьківської опіки». В даній статті цей термін не просто як звична правова конструкція, а як об'єкт, що зазнає трансформації під впливом викликів сучасної української правової системи та глобальних процесів захисту прав та свобод. Було доведено, що радянська правова школа вибудувала систему опіки навколо ідеї державного обмеження, де процес перетворення відношення до дитини був пріоритетним механізмом, а характер каральної санкції часто мав місце втручання в сім'ю.

Розширені методологічні інструменти було засновано у процесі дослідження. У тому числі, за допомогою порівняльно-правового аналізу встановлено розбіжності між законодавством України та країн ЄС. Авторкою було акцентовано увагу на фундаментальній різниці між поняттями «позбавлення» та «залишення». Якщо «позбавлення» в юридичній інтерпретації нерозривно пов'язане з ідеєю делікту, провини або юридичної санкції (позбавлення прав, позбавлення волі), то термін «залишення без опіки» означає об'єктивний стан дитини. Особлива увага приділяється дітям на тимчасово окупованих територіях, де юридичне підтвердження статусу «позбавлення опіки» є процедурою неможливою, хоча фактично дитина була залишена без захисту.

Водночас запропоноване автором визначення «діти, які залишилися без батьківської опіки» зміщує фокус на потребу дитини у захисті, а не на юридичному оцінюванні поведінки її батьків. У статті також розроблено та сформульовано низку чітких змін до Сімейного та Цивільного кодексів України, та до інших підзаконних актів. Результати наукового дослідження доводять, що зміна термінології є не просто правкою у лінгвістиці, а актуальним необхідним кроком для гармонізації законодавства України з головними принципами ООН щодо альтернативних варіантів догляду.

Ключові слова: права дитини, батьківська опіка, сімейне право, юридична термінологія, воєнний стан, дерадянізація права, діти, які залишилися без батьківської опіки, найкращі інтереси дитини, юридична лінгвістика.

Постановка проблеми. Наразі в Україні відбуваються процеси, пов'язані з євроінтеграцією, які зумовлюють необхідність проведення ревізії понятійного апарату в юриспруденції країни, зокрема, понятійного апарату сімейного права та права соціального захисту. Мова юридичної норми не лише фіксує правовий статус суб'єкта, а й формує певну ідеологічну модель взаємодії держави та особи. Однією з найбільш сталих, проте дискусійних дефініцій є термін «діти, позбавлені батьківського піклування».

Успадкована з радянської правової доктрини, ця конструкція несе в собі ознаки деліктного підходу, де дитина розглядається як об'єкт владного впливу, а не як самостійний суб'єкт правовідносин. В умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України, коли тисячі дітей втрачають опіку внаслідок полону, зникнення безвісти або загибелі батьків, чинна термінологія виявляється не лише юридично неточною, а й етично нерелевантною.

Це зумовлює необхідність переходу до людиноцентричної категорії «діти, які залишилися без піклування батьків».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, захисту прав та інтересів даної категорії осіб були предметом наукових досліджень багатьох українських вчених-юристів, психологів, педагогів, соціологів. Більшість попередніх досліджень зосереджувалася на процесуальних аспектах опіки та піклування, залишаючи поза увагою семантико-етичний аспект термінології. Питаннями декомунізації та де соціалізації займалися такі вчені, як О. Гриценко [1], О. Бойко, О. Білан [2], Юринець Ю.Л., Сопілко І.М., Белкін Л.М. [3], Берченко Г. В. [4] та інші.

Проте лінгвістично-юридичний аспект терміна «позбавлення» та його трансформація в пострадянському розвитку суспільства та в умовах воєнного стану досі не отримали належного цілісного висвітлення в науковій літературі.

У цій статті ми розглядаємо саме вузьке питання, яке ми відносимо до лінгвістично-юридичного аспекту терміну «позбавлення батьківського піклування» в ракурсе очищення юридичної термінології від радянських ідеологічних штампів, заміну їх на європейські аналоги, утвердження однозначності та системності понять у науки сімейного права та права соціального захисту. На перший план ми ставимо перехід до дефінітивності (тобто кожен термін співставляється з чітким окремим визначенням, котре орієнтує на відповідне поняття) та нейтральності, усунення радянських термінів, що відображають радянську модель суспільних відносин.

Метою статті є наукове обґрунтування необхідності заміни деліктно-орієнтованого терміну «позбавлені батьківського піклування» на гуманістичний термін «залишилися без піклування батьків». Ми виходимо з гіпотези, що зміна назви статусу є не просто філологічним уточненням, а необхідним

кроком для трансформації суб'єктності дитини в системі приватного права. Це особливо важливо в контексті захисту прав дітей, чиї батьки стали жертвами воєнних злочинів чи обставин непереборної сили, що виключає будь-яку провину чи «позбавлення» у вольовому сенсі.

Виклад основного матеріалу. В умовах інтеграції України до європейського правового простору, де панує принцип «найкращих інтересів дитини», виникає гостра потреба у зміні вектора: від держави, що «позбавляє», до держави, що «підтримує» дитину, яка залишилася без захисту.

Фундаментальною проблемою чинної законодавчої дефініції є її термінологічна спорідненість із інститутами юридичної відповідальності. У теорії права категорія «позбавлення» (від лат. *privatio*) традиційно розглядається через призму примусового відчуження певного блага, права чи статусу як результат правопорушення або реалізації санкції суб'єктом владних повноважень.

При аналізі словосполучень, що використовуються в Сімейному кодексі України [5, розділ IV], спостерігаються словосполучення: «позбавлення волі», «позбавлення спеціального права», «позбавлення батьківських прав». В усіх зазначених випадках «позбавлення» є активним вольовим актом держави, спрямованим на суб'єкта.

Застосування цієї ж конструкції до опису статусу дитини («дитина, позбавлена піклування») приховано переносить акцент із потреби дитини у допомозі на процедуру державного втручання. Правова мова повинна бути не лише точною, а й морально виправданою. Використання терміна «позбавлені» створює штучний пасивний стан дитини, де вона виступає лише об'єктом правового впливу, а не суб'єктом, що опинився у складних життєвих обставинах. Це формує об'єктивний підхід, характерний для радянської правової доктрини, де держава виступала монопольним опікуном, що «вилучає» дитину з несприятливого середовища. Для подолання термінологічної вузькості доцільно звернутися до міжнародного досвіду. У англосаксонській правовій сім'ї (*Common Law*) для опису аналогічних правовідносин використовується термін «*children without parental care*» (діти, які залишилися без піклування батьків) або «*children in alternative care*» (діти, які перебувають в умовах альтернативної опіки) [6, Stction 17, 20, 31].

Ключова відмінність полягає у використанні прийменника «*without*» (без), що вказує на відсутність блага як на об'єктивний факт (*factum*), а не на результат чиеїсь дії. Це дозволяє охопити ширший спектр обставин: від сирітства внаслідок смерті батьків до випадків, коли батьки фізично не спроможні здійснювати догляд через хворобу чи перебування в зоні збройного конфлікту.

У німецькому праві (*Bürgerliches Gesetzbuch - BGB*) використовується категорія «*Elterliche Sorge*» (батьківська турбота/піклування). Коли дитина втрачає таку турботу, право фіксує стан «*Mangel an elterlicher Sorge*» (дефіцит

батьківського піклування) [7, §1626-1645]. Тут також відсутній елемент «позбавлення» як обов'язкова умова виникнення правового статусу.

Необхідно мати на увазі, що в німецькому праві немає терміну, який би збігався з українським поняттям «діти-сироти та діти, які залишилися без піклування батьків». Натомість законодавство Німеччини оперує термінами, що описують конкретну правову ситуацію дитини. В основному термін "залишилися без піклування батьків" у законодавстві ФРН існує термін "Kinder ohne elterliche Sorge" (Діти без батьківського піклування) [7, §1646-1699].

Пропонована нами конструкція «діти, які залишилися без піклування батьків» базується на реальному розумінні дитини як суб'єкта, що перебуває в стані незахищеності. Слово «залишилися» (*relictus*) вказує на стан, що виник у часі. Воно є нейтральним стосовно вини батьків чи активності державних органів.

Це дозволяє: по-перше, гуманізувати термінологію: усунути відчуття «вторинного покарання» дитини через маркування її статусу деліктним терміном; по-друге, розширити правове поле: під цей термін легше підпадають діти, чії батьки є зниклими безвісти або перебувають у полоні (що є критично актуальним для України в умовах агресії РФ), адже щодо них процедура «позбавлення» батьків прав може бути юридично неможливою або передчасною.

Для розуміння природи словосполучення «діти, позбавлені батьківського піклування», необхідно звернутися до Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР (1969 р.). У радянській доктрині виховання дитини розглядалося не лише як приватна справа батьків, а як державний обов'язок виховання «будівника комунізму». Відтак, втрата батьківського піклування сприймалася як аномалія, яку держава мала негайно виправити через механізм примусового втручання.

Термін «позбавлення» в радянські часи був ідеологічно обґрунтованим: держава виступала як суб'єкт, що «позбавляє» недбалих батьків їхніх функцій, або констатує «позбавлення» як наслідок асоціальної поведінки. Це сформувало стійкий правовий стереотип: дитина без опіки - це дитина, щодо якої держава здійснила певну процедурну дію. Таким чином, поза правовим полем часто залишалися ситуації об'єктивної неможливості опіки, які не вписувалися в ідеологему «радянської благополучної сім'ї».

Збройна агресія проти України створила нові правові категорії ситуацій, де чинна термінологія виявляється безсилою та навіть деструктивною. Йдеться про дітей, чії батьки: по-перше, перебувають у полоні (держава-агресор не надає офіційних даних); по-друге, мають статус зниклих безвісти за особливих обставин; по-третє, перебувають на тимчасово окупованих територіях без можливості зв'язку.

Юридично такі діти фактично залишаються без батьківського піклування. Проте, застосування до них терміна «позбавлені піклування» є некоректним. По-перше, ніхто не «позбавляв» дитину піклування вольовим актом у

розумінні українського права – це сталося внаслідок форс-мажорних обставин воєнного характеру. По-друге, використання слова «позбавлені» стосовно дітей військовополонених чи зниклих безвісти героїв є етично неприпустимим, оскільки воно несе негативний відтінок санкції.

В умовах воєнного стану запропонована нами дефініція «залишилися без піклування батьків» набуває статусу універсального юридичного інструменту. Вона дозволяє: по-перше, уникнути тривалих судових процедур «позбавлення батьківських прав» там, де батьки не є винними (наприклад, перебувають у полоні); по-друге, забезпечити негайний правовий захист (призначення опікуна, виплата допомоги) на основі фактичного стану «залишення без піклування», не чекаючи юридичного підтвердження смерті чи вини батьків; по-третє, забезпечити психологічну нейтральність. Дитина, чий батько захищає країну, не повинна мати юридичний статус «позбавленої піклування», що асоціюється із соціальним сирітством. Вона є дитиною, яка тимчасово або внаслідок обставин залишилася без піклування.

Отже, трансформація термінології – це не лише лінгвістична вправа, а критична необхідність адаптації сімейного права до умов війни, де пріоритетом є не причина відсутності батьків, а факт потреби дитини у державній підтримці.

На нашу думку «позбавлення» має залишитися виключно назвою юридичної процедури (санкції) щодо батьків, тоді як правовий статус дитини має визначатися через категорію «залишення без піклування»

Так у ст. 214 Сімейного кодексу України замість словосполучення «Облік дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, передані під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян» пропонуємо змінити редакцію ключових слів «Облік дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування» які можуть бути усиновлені, передані під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян. У ст. 243 Сімейного кодексу України замість словосполучення «Опіка, піклування встановлюється над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування» пропонуємо змінити редакцію ключових слів «Опіка, піклування встановлюється над дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без батьківського піклування».

В Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [8] пропонуємо змінити редакцію ключових слів «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування».

Такі ж самі редакційні зміни треба провести у всіх існуючих нормативно-правових актах стосовно дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування.

Реалізація запропонованих змін дозволить на юридичному рівні охопити правовим захистом дітей, чий батьки не позбавлені прав, але фізично не можуть здійснювати опіку (полонені, зниклі безвісти, поранені); на психологічному рівні зруйнувати негативні стереотипи, упередження та соціальне таврування, пов'язані з певною ознакою людини щоб забезпечити рівні права та повагу до гідності кожної людини, так як «позбавленість» сприймається як соціальна неповноцінність, замінивши її на констатацію факту потреби у підтримці; на міжнародному рівні: забезпечити повну відповідність українського законодавства термінології ЄС та ООН (children without parental care).

У результаті проведеного дослідження, на наш погляд, необхідно провести зміни терміну «діти, позбавлені батьківського піклування», так як це є анахронізмом радянського права, що базується на деліктній моделі відносин. В умовах воєнної агресії ця термінологія не відповідає реаліям захисту прав дітей, чий батьки стали жертвами війни, а не суб'єктами правопорушень.

Таким чином, пропонуємо в діюче законодавство включити термін «діти, які залишилися без піклування батьків», що відповідає міжнародним стандартам. Це дозволить трансформувати право дитини з «об'єкта опіки» на «суб'єкта, що має право на особливий захист».

Конфлікт інтересів. Авторка декларує, що немає конфлікту інтересів стосовно даного дослідження – фінансового, особистого, авторського чи іншого, який міг би вплинути на дослідження та його результати, представлені в цій статті.

Політика використання штучного інтелекту. Авторка декларує, що під час створення даної роботи не використовувала методи штучного інтелекту.

Література

1. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище: монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. 320 с. URL: https://icr.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/Grytsenko.-Dekomunizacija-v-Ukrajini-2019_11.pdf. (дата звернення 16.02.2026).
2. О. Бойко, О. Білан декомунізаційні процеси України в умовах російського повномасштабного вторгнення DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.57.8> URL: https://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/57_2024/10.pdf. (дата звернення 16.02.2026).
3. Юринець Ю.Л., Сопілко І.М., Белкін Л.М., Декомунізація в контексті інформаційної безпеки DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/82> URL: https://lsej.org.ua/8_2020/84.pdf. (дата звернення 17.02.2026).
4. Берченко Г.В. Декомунізація як елемент озброєної демократії засади сучасного конституціоналізму URL : <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/46692aee-a10d-468c-916f-3c8e8fcba81f/content>. (дата звернення 16.02.2026).
5. Сімейний кодекс України. Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135.

6. Children Act 1989. Stction 17, 20, 31. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/41/contents>; Guidelines for the Alternative Care of Children. UN General Assembly, Рекомендації з альтернативного догляду за дітьми. 2010. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/673583?ln=ru&v=pdf>. (дата звернення 18.02.2026).

7. Bürgerliches Gesetzbuch. § 1626-1699. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>. (дата звернення 16.02.2026).

8. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 6, ст.147.

TRANSFORMATION IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF CHILDREN'S RIGHTS PROTECTION: FROM SOVIET DETERMINISM TO A HUMAN-CENTRIC APPROACH

T. Musiiuk

Abstract. This article uses a comprehensive study and analysis of the legal and linguistic term “children deprived of parental care”. In this article, this term is not simply a familiar legal construct, but an object undergoing transformation in response to the challenges of the modern Ukrainian legal system and global processes of protecting rights and freedoms. It has been proven that the Soviet legal school built a guardianship system around the idea of state restriction, where the process of transforming the attitude towards the child was a priority mechanism, and the nature of the punitive sanction often involved interference in the family.

Expanded methodological tools were developed during the research. In particular, through comparative legal analysis, discrepancies between the legislation of Ukraine and that of EU countries were identified. The author emphasized the fundamental distinction between the concepts of “deprivation” and “abandonment”. While “deprivation” in legal interpretation is inseparably linked to the idea of a delict, fault, or legal sanction (deprivation of rights, deprivation of liberty), the term “abandonment without care” denotes an objective condition of the child. Special attention is paid to children in temporarily occupied territories, where legal confirmation of the status of “deprivation of care” is procedurally impossible, although in fact the child has been left without protection.

At the same time, the definition proposed by the author – “children who have been left without parental care” – shifts the focus to the child's need for protection rather than to the legal evaluation of parental behavior. The article also develops and formulates a number of specific amendments to the Family and Civil Codes of Ukraine, as well as to other subordinate acts. The results of the scientific study demonstrate that the change in terminology is not merely a linguistic adjustment but a necessary and timely step toward harmonizing Ukrainian legislation with the United Nations’ core principles on alternative care arrangements.

Keywords: child rights, parental care, family law, legal terminology, martial law, de-sovietization of law, children left without parental care, best interests of the child, legal linguistics.

Стаття надійшла до редакції / Received: 17.02.2026

Прийнята до друку після рецензування / Revised and Accepted: 07.03.2026

Дата публікації статті / Published: 21.04.2026.